

**МОРАЛНАТА ФИЛОСОФИЯ НА ТЕОДОР В. АДОРНО. НОВ КАТЕГОРИЧЕН
ИМПЕРАТИВ**

МЕГИ ПОПОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

meggi.popova@gmail.com

ADORNO'S MORAL PHILOSOPHY: A NEW CATEGORICAL IMPERATIVE

MEGI POPOVA

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract

The central standpoint proposed in this article is that the philosophy of Adorno cannot be understood and fully grasped without capturing and recognizing the moral sentiment and commitment that is present under the general concept of normativity. Adorno's philosophy is permeated with moral theory (or ethics). Adorno's moral theory can be found and reconstructed in several texts in particular that will be addressed in this paper. Adorno's moral philosophy is more oriented not towards practice but towards theory. His moral philosophy is based on resistance and it is negative and contextual. Adorno formulates a new categorical imperative after Kant.

Keywords: critical theory, Theodor W. Adorno, moral philosophy, new categorical imperative, ethics of resistance

Увод

Централната теза за интерпретацията на критическата теория, предложена в това изследване, е че философията на Теодор Адорно не може да бъде изчерпана и разбрана без да се улови и разпознае моралния сантимент и ангажимент, който тук ще присъства под общото понятие *нормативност*. Противно на по-разпространените четения на критическата теория единствено като социология, разпознаването на (едва доловимата) морална теория има за цел да допълни пълзела и да отговори на онези въпроси, които стоят на границата на теорията и остават неотговорени. Те включват различните вариации на въпроса откъде критическата теория черпи своята легитимност и основания в рамките на един увреден, ирационален и т.н. контекст. Когато се казва, че философията

на Адорно е пропита с морална теория (или етика), не се има предвид, че той разработва система, подобна на тази на Кант например. Това е позиция, която е споделена и разработена от Бернщайн в книгата му *Адорно: Разомагьосване и етика* (*Adorno: Disenchantment and Ethics*), като той твърди, че цялата философия на Адорно е движена от етическа визия, която е наречена от автора *етически модернизъм*, подобен на модернизма в изкуството (Bernstein, 2001: 2). Моралната теория на Адорно включва в себе си критиката на морални системи, основани на рационалността. Моралната теория на Адорно може да се открие и реконструира в няколко текста конкретно, на които ще бъде обърнато внимание в този текст. Първо, Адорно пише книга със заглавие *Minima Moralia*, която е реакция и пряка реплика към *Magna Moralia* на Аристотел и към цялостния античен подход към етиката като учение за добрия живот. Към противоположното насочва и подзаглавието на книгата — „Рефлексии от увредения живот“ (*Reflexionen aus dem beschädigten Leben*): негативния подход на обръщане към увредения живот. Второ, Адорно изнася курс от лекции през 1963 г. — *Проблеми на моралната философия*. Трето, последната част от *Негативната диалектика* — “Медитации върху метафизиката” могат да послужат за реконструкция на “ядрото” на моралната философия на Адорно — **новия категоричен императив**, заедно с текста *Образование след Аушвиц*, който се движи в същата посока. От друга страна ще се позовавам на две централни изследвания върху моралната философия, етиката и нормативността на Адорно — книгата на Джей Бернщайн *Адорно: разомагьосване и етика* (2001) и книгата на Фабиан Фрайенхаген *Практическата философия на Адорно* (2013), която се намира възможно най-близо интелектуално до посоката, в която и аз се опитвам да мисля тук.

Защо морална философия?

Защо морална философия (философия на морала), а не етика? Още в първата лекция от *Проблеми на моралната философия* Адорно е скептичен към подмяната на понятието и говоренето за *морал* с това за *етика*. Скептицизмът е към формулата “етиката е вид морал, който се срамува от собственото си морализиране, което води до това, че се държи като морал, но в същото време не е морализиращ морал.” (Adorno, 2000: 10). Освен това, етиката се представя като алтернатива на морала — живот според

собствения етос, собствената природа, което би довело до добър живот (Adorno, 2000: 11). И според Адорно “това не е нищо повече от чиста илюзия и идеология” (Adorno, 2000: 11); тази позиция не бива да изненадва, тъй като Адорно е критичен към всяка теория, която се изплъзва или не осъзнава факта на опосреденост на субекта; в този смисъл не може да се говори за някакъв автентичен собствен етос. Желанието на Адорно е да запази понятието за морал, макар и критически, тъй за него е ключово да запази темата за отношението между индивидуалност и тоталност, с която се занимава философията на морала. В лекциите си Адорно критикува тенденцията моралната философия да бъде изцяло практически ориентирана, поставяща въпроса “Какво да се прави?”; разбира се, това е пряка критика към Кантовото поставяне на моралната философия като практическа, моралните въпроси са в “департамента” на практическия разум; още повече, че за Кант практическият разум има приоритет над теоретичния. Адорно следва своята позиция за връщане, или поне удържане на теорията, и прави стъпка назад от нетърпеливото питане “Какво да се прави?”. “Вместо това всичко, което твърдах, беше, че в момента има по-голяма и по-спешна нужда от теоретична намеса.” (Adorno, 2000: 6), а не практическа на всяка цена. В този смисъл Адорно иска да предложи моралната философия, която е повече теоретична и по-малко практическа; говоренето за морал да бъде по-теоретично и по-малко практическо. Теорията и практиката би следвало да запазят своето опосредено отношение, както и своята неидентичност: “остатъкът” от практиката, който не е редуцируем до теория, е спонтанността, която според Адорно стои в основата на определянето на това какво е морал: “най-добре можем да го дефинираме с термина спонтанност, незабавна, активна реакция на определени ситуации.” (Adorno, 2000: 7).

Съпротивата като основа на моралната философия на Адорно

Моралната философия на Адорно е изключително ситуативно основана, негативна, минималистична, изградена върху едно събитие, в което кулминира цялата нередност на света.[1] Следователно основното практическо действие (или антидействие) за моралната теория на Адорно ще бъде **съпротивата**. Съпротивата се състои в “отказ да бъдеш част от доминиращото зло” (Adorno, 2000: 8) в рамките на един увреден контекст, отказ да участваш, което според Адорно легитимира оставането при

теорията и отказа от практика. Въпреки това, в лекциите си Адорно дава примери за съпротива, която изисква практическа намеса: ситуации, в които хора са укривали евреи в домовете си; тоест съпротивата не е единствено отказ от действие, а отказ от “участие в доминиращото зло”; неучастието в случая изисква повече усилие от участието. Онова, което гарантира правилната теория и отношение, е пряката реакция към определени факти от контекста, които без допълнителни теоретични основания се оценяват като неприемливи; такъв базов факт е страданието, посегателството върху достойнството на човешкия живот и т.н. Така практиката остава единствено негативна и минималистична: съпротивата е реакция срещу увредената и деформирана тоталност; въпросът на моралната философия “какво да се прави” се преформулира в “как да не се участва”. “Единственото нещо, което вероятно може да се каже е, че добрият живот днес би се състоял в съпротивата срещу формите на лошия живот...” (Adorno, 2000: 167-168). Във вече споменатата книга на Бернщайн авторът развива една теория за това, че етиката на Адорно е *етика на изплъзването/избягването (fugitive ethics)* — етика, която се стреми към избягването, основана на бягството, подобно на етиката на неучастието, но елементът на съпротива е леко омаловажен от Бернщайн; неучастието е вид пасивна съпротива срещу доминиращото зло. Бернщайн нарича етиката на изплъзването/избягването *етически модернизъм*[2] по аналогия с модернистките произведения на изкуството, които според него се характеризират с подобно бягство; не се наемам да коментирам дали подобна интерпретация на модернизма (в цялост) е коректна.

Minima Moralia

Minima Moralia от друга страна е изключително лична книга, която е вдъхновена от впечатленията и преживяванията на автора, но разкрива социални проблеми, работейки през примера, през единичното. Вземайки дори един пример, той би бил способен да разклати тоталността и да оголи противоречието, което иначе е било прикрито. Книгата насочва към един негативен подход към проблемите на морала чрез обръщане и оголване на *увредения живот*. Контекстът след катастрофите от първата половина на XX-ти век изисква към заниманията с морални и етически въпроси да се подходи по коренно различен начин. След всички тези събития, които поставят под

съмнение разумността на човека и на обществото, задачата пред една морална позиция става по-минималистична, по-конкретна, но и в същото време все по-трудна. Въпросът тук не е как да се живее добре, а как да се живее по-малко зле; не как да се живее правилно, а как да се живее по-малко неправилно. Изводът на Адорно, че „сред фалшивия живот, няма място за правилен“ (Адорно, 2021: 52) сякаш не предполага възможност за правилно или по-малко погрешно действие и живот, тъй като самите критерии за правилно, етическо поведение са деформирани и увредени.[3] В книгата си *Практическата философия на Адорно* Фрайенхаген разглежда тезата за неправилния живот от афоризъм 18-ти — “Приют за бездомници” от *Minima Moralia* като пример за това как увреденият социален контекст създава антиномии, при което изборът е между две фалшиви опции; фактически между два фалшиви избора, няма правилен избор; “една от причините за възникването на практически антиномии е, че нашите ситуации вече са толкова предварително предначертани, че който и вариант да изберем, ние допринасяме за оцеляването на една радикално зла социална система” (Freenhagen, 2013: 62). Освен, че един увреден, деформиран свят (социална тоталност) не може да предостави критериите за морално (правилно) поведение, същата тази социална тоталност е лишила от автономия субекта.[4] Следователно базовото условие за правилно поведение, живот — свободата и автономията липсват според Адорно. Автономията и свободата на субекта са възможни единствено в рамките на обществото, а не извън него и не независимо от условията на несвобода, които налага социалната тоталност. Следователно единственият възможен ход за по-малко неправилен живот е породен от една негативност — възможността за отричане на фалшивия, увреден живот. Както видяхме, съпротивата е едно необходимо решение, но то е единствено реактивно и негативно. Ако мрачната тоналност и песимизъм на книгата няма за задача да доведе до ефекта на това да си кажем, че има място и надежда за правилен живот, то поне може да освободи от илюзорното състояние, че фалшивият живот е все още поносим. *Minima Moralia* има за цел основно не да насочи към определени теоретични изводи, но да предизвика реакция и ангажимент: най-вече морален. Онова, което тази книга постига чрез различни примери, ситуации и потапяне в преживявания, е да разсее илюзиите и идеологиите, да разфетишизира привидната стабилност на тоталната социална система. „Погледът върху живота е преминал в идеология, която прикрива факта, че вече няма живот“ (Адорно,

2021: 15). След този извод за обреченост остава въпросът какво може изобщо да се направи, как да се държим и ако има някакво „правилно“ отношение към един напълно увреден контекст, тогава откъде то би черпило своите основания.

Нов категоричен императив

Последният “модел” от *Негативната диалектика* — “Медитации върху метафизиката” дава отговор на тезата защо тази книга не може да се разбира напълно без да се посочи и достигне до моралния ангажимент и оценка в нея. В тази част може да се види ясно как според Адорно иманентната критика достига своите граници на функциониране[5], и за да се излезе от иманентния напълно увреден контекст, е нужно нещо допълнително, а не друго, което тук той нарича “метафизика”. Адорно не говори за метафизика в традиционния смисъл на понятието — като “онтология” на някакви трансцендентални основанията на съществуващото; понятието за метафизика, което Адорно използва се доближава до това за нещо трансцендентно, или поне способност, нужда от излизане от иманентния контекст на увреденост; в този смисъл това понятие тук има ценностни, практически и социални нюанси. Понятието “метафизика” в случая ми се струва пресилено, но в същото време минималистично: то може да бъде интерпретирано като утопичен импулс, които разкрива възможността светът да не бъде такъв, какъвто е. В книгата си за Адорно Бернщайн пише следното по отношение на нуждата от метафизика: “Метафизиката е необходимото допълнение към една изцяло негативна морална норма, тъй като етиката без трансцендентност е по необходимост непълна, непълна по начина, по който негативната диалектика в нейната тясна конструкция е непълна; ето защо Адорно тук залага на метафизиката, а не етиката.” (Bernstein, 2001: 385). Адорно вижда едновременната нужда и невъзможност за метафизика: “Нашата метафизична способност е парализирана, защото действителните събития са разбили основата, върху която спекулативната метафизическа мисъл може да бъде съгласувана с опита.” (Adorno, 1966: 353). В една радио дискусия с Ернст Блох “Възможностите на утопията днес” Адорно определя утопията като “определеното отрицание на това, което е”[6], тоест утопията в един напълно увреден свят е изцяло негативно формулирана. Утопията или “метафизиката” обаче израства от конкретната иманентност на историческия контекст, така да се каже bottom up. “Диалектиката е

самосъзнанието на обективния контекст на заблудата; това не означава изход от този контекст. Обективната ѝ цел е да се измъкне от контекста отвътре.” (Adorno, 1966: 396). В тази формулировка на негативната диалектика се вижда ясно връзката между контекст и иманентна критика, която съдържа потенциала за изход от този контекст чрез негативното посочване на нещо друго, нещо извън (отвъд) контекста. Критиката изпълнява тази ключова функция на медиатор, който прави възможен прехода от иманентност (контекст) и външност. Това, че осъзнаването на погрешността на контекста не означава все още изход от него, и този изход не е “външен”, не позволява интерпретацията на философията на Адорно да бъде месианистична. **Утопията не е месианска, а е негативна, конкретна и минималистична: възможността светът да не бъде такъв, какъвто е.**

Онова, за което говори Адорно в *Негативната диалектика* — редуцирането, потискането, унищожението на единичното (било то субект или обект) пред тоталността — кулминира в действително историческо събитие: в лагерите на смъртта, в Аушвиц. Тоталното (действително) унищожение на субекта се изпълнява в Аушвиц, тъй като “в концентрационните лагери умираха не хора, а екземпляри” (Adorno, 1966: 353); субектът е лишен не само от живот и индивидуалност, но и от собствената смърт: по систематичен и инструментален начин, (и)рационално. “Геноцидът е абсолютната интеграция, която се подготвя навсякъде, където хората са изравнени, “полирани”, както ги нарекоха военните, докато не бъдат буквално изкоренени, като отклонения от понятието за тяхното пълно нищожество. Аушвиц потвърждава философемата за чистата идентичност като смърт.” (Adorno, 1966: 353) За Адорно това събитие не е аномалия, а кулминация и апотеоз на инструменталната рационалност. Бернщайн пише следното в тази връзка: “Никъде другаде в историята не е била толкова категорично реализирана ужасяващата близост между духовната и физическата смърт;” (Bernstein, 2001: 381). Фрайенхаген също посочва, че според Адорно “Аушвиц онагледява (е пример) за общите тенденции на епохата” (Freienhagen, 2013: 27). Всъщност именно поради тази причина в “Медитации върху метафизиката” Адорно говори за провала на културата: културата, в рамките на която и без съпротивата на която, се случва подобно събитие, се е провалила.

Новият категоричен императив след този на Кант, който Адорно формулира и в края на *Негативната диалектика*, и в текста си *Образование след Аушвиц*, е пряка

реакция на конкретно историческо събитие. “Хитлер наложи нов категоричен императив на хората в състоянието им на несвобода: организирайте мислите и действията си така, че Аушвиц да не се повтори и нищо подобно да не се случи. Този императив е толкова неподлежащ на обосноваване, колкото и този на Кант. Да се отнасяме към него дискурсивно би било оскърбително: онова, което той добавя към морала може да бъде усетено телесно. Телесно, защото това е отвращението, което е станало практическо от непоносимата физическа агония, на която са подложени индивидите, дори след като индивидуалността, като форма на духовно отражение, е на път да изчезне. Моралът оцелява само в неподправения материален мотив.” (Adorno, 1966: 356) Особено е, че Адорно твърди, че неговият, но според Адорно на Хитлер, категоричен императив не подлежи на обосноваване също толкова, колкото и този на Кант; двата императива са толкова противоположни, че се срещат по отношение на тяхната невъзможност за обосновка; както императивът на Кант казва какъв трябва да бъде принципът на действията, а не съдържанието им, така и този на Адорно е построен по подобен начин. Разликата обаче е, че императивът на Адорно е формулиран на базата на конкретно събитие и е фокусиран върху последствията: принципът на действие и мислене е резултатът, а не както е при Кант — интенцията. Императивът на Кант е абсолютно формален, а този на Адорно абсолютно материален; този на Кант — абсолютно абстрактен, а на Адорно — абсолютно конкретен; този на Кант — абсолютно трансцендентен, а на Адорно — абсолютно иманентен; този на Кант — породен в рамките на просвещенската рационалност, а този на Адорно — породен след последствията от същата тази (вече) ирационалност и т.н. Разбира се, императивът на Адорно — *организирайте мислите и действията си така, че Аушвиц да не се повтори* — не се ограничава до концентрационния лагер Аушвиц, до другите лагери на смъртта, дори не се простира до Нацистка Германия и Хитлер, а до всичко онова, което е довело и кулминирало в Аушвиц: инструменталната рационалност с всичките ѝ измерения и последствия; в контекста на *Негативната диалектика*, категоричния императив се простира до всичко онова, с което се занимава теорията: унищожението на специфичното, на единичното в тоталната система. Трудно е да се отговори къде се простират границите на това Аушвиц да не се повтори — как разпознаваме повтарянето на Аушвиц[7], така че да организираме мислите и действията си.

Новият категоричен императив на Адорно е пример за това как е възможно да се построи морален “закон”, морална норма на базата на една конкретно събитие, което е толкова ужасяващо, че принудително изпълнява негативната функция да организира всичко след него така, че то да не се повтори. Липсата на рационална и дискурсивна обосновка на този принцип е част от него. Една от причините този императив да не може да се обоснове рационално е, че е нужен по-генерален принцип, който да служи за “основание”; императивът обаче е построен по обратния начин: не от генерален принцип, който задава норма, а от конкретно събитие, което индексично указва нормата по негативен начин. По този начин изискванията за нормативно обосноваване (на Хабермас и др.) на критическата теория генерално са неправилно поставени: обосноваването на (морални) норми не е задължително да преминава през генерални принципи. Всъщност това е и тезата в книгата на Фрайенхаген: нормативността може да се обосновава по различен начин, не единствено рационално. “Опитът нормативните твърдения да се обосноват дискурсивно или на нивото на абстрактни принципи е както неуспешен, така и неприемлив. Неуспешен, тъй като моралът, според Адорно, може да има съдържание и практически ефекти само по силата на разчитане на недискурсивни и неизводими елементи, а именно — импулсивните реакции към страданието и несправедливостта. Да се предполага, че е необходимо да се обосноват нормативните твърдения дискурсивно, означава имплицитно да се отрече, че конкретната ситуация сама по себе си съдържа нормативност и да се твърди, че вместо това дадената в нея нормативност произтича от някакво по-дълбоко ниво на теоретизиране или някакъв по-генерален принцип.” (Freienhagen 2013, 203).

В текста си *Образование след Аушвиц* Адорно пише, че “приоритетът му [на императива] пред всяко друго изискване е такъв, че смятам, че не е необходимо и не трябва да го обосновавам. ... Да се обосновава би било чудовищно на фона на чудовищността, която се е случила.” (Adorno, 2012: 125). Изискването за (рационалното) му обосноваване би означавало провал на императива. Когато Адорно казва, че най-важната и първостепенна задача на образованието след Аушвиц е подобно събитие да не се повтори никога повече включва и всички съпътстващи за културата особености, които създават условия (било то с бездействие, афирмативност, идеология) за повтарянето нещо подобно. “Говори се за заплахата от връщане към варварството. Но това не е заплахата

— Аушвиц беше това завръщане и варварството продължава, докато базовите условия, които благоприятстваха това връщане, остават до голяма степен непроменени.” (Adorno, 2012: 125). Оказва се, че императивът не е толкова лесен и очевиден колкото изглежда на пръв поглед; вероятно всеки, който знае за Холокоста (все още) би се подписал под императива, но не всеки би се съгласил с диагнозите на Адорно и Хоркхаймер[8], които те са правили преди това събитие да се случи.[9]

Важно и специфично за новия императив на Адорно, за разлика от “стария” на Кант, е че той е социален: да организираме мислите и действията си така... засяга начина, по който е структурирано обществото, културата, образованието, институциите, съвместния живот и т.н.; той е регулативен за обществото най-вече, но и за единичния субект. В този смисъл императивът задава основата на един социален морал (*gesellschaftliche Moral*), както Фрайенхаген посочва. “Единствено на социално ниво можем да предотвратим това Аушвиц да се повтори. Индивидите могат най-много да се надяват да подкопаят субективните условия за тяхното присъединяване към втори Аушвиц, но това ще остави обективните условия незасегнати.” (Freuenhagen, 2013: 153). В този момент се разпознава важността на цялата критика, която извършват Адорно и Хоркхаймер към обществото и културата: тя изследва социалните и културни условия на всичко, което кулминира в Аушвиц.

Новият императив на Адорно е основан на чисто “материалната”, телесната грижа за това, че нито едно живо същество не трябва да страда в условията и по начина, по който са страдали дехуманизираните личности в концентрационните лагери; това не подлежи и не би трябвало да подлежи на допълнително обосноваване, няма друга външна причина, която да обоснове тази базова морална норма[10]. Бернщайн посочва, че “физическата агония стои в основата на императива” (Bernstein, 2001: 386); също: “да организираме мислите и действията си така, че Аушвиц да не се повтори, означава да ги организираме така, че никоя група хора не бива да бъде изложена на физическа агония от тази, претърпяна на това място.” (Bernstein, 2001: 387). Ако трябва да се посочи категорична нормативност във философията и на Адорно, а и на Хоркхаймер, то тя би била, че страданието *не трябва* да бъде.

БЕЛЕЖКИ

[1] Джей Бернщайн развива една теория за индексичния ситуативен генезис на моралните норми, който може да се открие в етиката на Адорно. “Има два аспекта на индексичния принцип: (1) нормите носят в себе си ситуационен индекс, отнасящ се до мястото им на въвеждане; (2) когнитивната валидност на моралната норма или понятие се изчерпва в истинските решения, които могат да бъдат взети, когато се използват [нормите].” (Bernstein, 2011: 363). Тази ситуация — място на въвеждане за моралните норми във философията на Адорно е Аушвиц.

[2] “Изплъзващият характер на етичния модернизъм се отнася по този начин само до неговата рядкост, начина, по който етичните действия и преживявания в късната модерност са затворени от всички страни в рационализирани институционални структури и социални практики. Оттук бягащият характер на етичното преживяване е преживяването на етичното като изтеглено от възможността за обща циркулация.” (Bernstein, 2001: 420).

[3] “Тъй като практиките, които изграждат етическия живот, са деформирани, на тях не може да се вярва, че ще осигурят адекватни насоки за това какво е морално допустимо или недопустимо, какво е достойно и недостойно, кое е носител на истинско щастие или фалшиво удоволствие.” (Bernstein, 2001: 42).

[4] “Според Адорно обществото е това, което застрашава свободата — не това, което традиционната философия е виждала като заплаха за човешката свобода: детерминираност според природната каузалност. Освен това не човешкото общество като такова е истинската заплаха, а съвременният социален свят в частност.” (Freyenhagen, 2013: 76).

[5] Същата теза и наблюдение споделя и Фабиан Фрайенхаген в книгата си *Практическата философия на Адорно*: “има и текстови основания да се мисли, че Адорно не стъпва само на иманентна критика. По-конкретно, той не смята, че иманентната критика може да бъде изцяло иманентна, и приема, че някои стандарти на критика са верни, независимо дали са утвърждавани или не от това, което се критикува. (Freyenhagen, 2013: 14).

[6] [LK]. (2018, January 8). *Adorno / Bloch: Möglichkeiten der Utopie heute* [Video]. Youtube.com. https://www.youtube.com/watch?v=_w5E2-ABxyQ&ab_channel=LK

[7] Всъщност Адорно никога не говори изключително за Аушвиц и Холокоста като отделно, единично събитие; то е събитие в крайната точка на една ос, най-външната, абсолютната точка на варварството; но в *Негативната диалектика* Адорно говори и за бомбардировките над Хирошима и Нагасаки и всички тези симптоми и събития като част от един цялостен контекст.

[8] Известното изречение от текста на Хоркхаймер *Евреите и Европа* (1939) гласи: “Който не иска да говори за капитализма, трябва да замълчи и за фашизма.” (Horkheimer 1939, 115).

[9] Например Адорно вижда войната във Виетнам като пример за това как варварството продължава да съществува и след Холокоста, тоест светът не се е преориентирал радикално след това събитие.

[10] Същото споделя и Фрайенхаген: “Адорно отдава на страданието и физическия импулс като реакция на страданието централно място в новия категоричен императив.” (Freenhagen 2013, 142), за разлика от Кант, за когото страданието не е само по себе си зло.

ЛИТЕРАТУРА

Адорно, Т. В. (2021) *Minima moralia. Рефлексии от увредения живот*. София, Критика и хуманизъм.

Adorno, T. W. (1966). *Negative dialektik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

Adorno, T. W. (1978). *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Berlin, Suhrkamp Verlag.

Adorno, T. W. (2000). *Problems of moral philosophy*. Polity Press.

Adorno, T. W. (2012). *Erziehung nach Auschwitz*. — In: *Handbuch Bildungs und Erziehungssoziologie*, pp. 125-135.

Bernstein, J. M. (2001). *Adorno: Disenchantment and ethics*. Cambridge University Press.

Freenhagen, F. (2013). *Adorno's practical philosophy: Living less wrongly*. Cambridge University Press.

Horkheimer, M. (1939). *Die Juden und Europa*. — In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, 8(3), pp. 115-137.